

ŞEYXÜLİSLAM ALLAHŞÜKÜR PAŞAZADƏNİN “İSLAMDA ÜMMƏT VƏ ŞÜUBİLİK” ƏSƏRİNDƏ ÜMMƏT, VƏHDƏT VƏ XALQ ANLAYIŞI

Əlirza QAFAROV,

*AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı*

AÇAR SÖZLƏR: *Quran, İslam, ümmət, millət, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə, mədəniyyət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Коран, Ислам, умма, нация, Шейхулислам Аллахиукюр Паашазаде, культура.*

KEY WORDS: *Quran, Islam, ummah, nation, Sheykhulislam Allahshukur Pashazadeh, culture.*

Keşməkeşli həyatın bütün mərhələlərindən öz zəkası, ağılı, dünyaya geniş baxışı ilə uğurla keçən, böyük düşüncə sahibi Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə harada olursa-olsun, bütün müsəlmanların taleyi üçün narahat olmuş və həmişə sülh məramlı çıxışları ilə diqqəti çəkmişdir. **“Həqiqətən, Allah (Quranda insanlara) ədalətli olmağı, yaxşılıq etməyi, qohumlara (haqqını) verməyi (kasıb qohum-əqrəbaya şəriətin vacib bildiyi tərzdə əl tutmağı) buyurar, zina etməyi, pis işlər görməyi və zülm etməyi isə qadağan edir. (Allah) sizə düşünüb ibrət alasmız deyə, belə öyüd-nəsihət verir!”** [1, Nəhl, 90] ayəsini özünün əsas həyat qayəsinə çevirən Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə bütün yazılarında, əsərlərində, məruzələrində əsl İslam mücahidi kimi çıxış etmişdir. O, həyatın normal, rəvan gedişatına təsir göstərən çətinliklərdən xilas yolunu haqqı, ədaləti qorumaqda, Allaha, Onun dininə bağlı olmaqda, insanın özünü və ətraf mühiti dərk etməsində, Yaradanın bəxş etdiyi biliklərdən ağılla, səmərəli istifadə etmək bacarığına nail olmaqda [2, s. 5] görmüşdür. Çünki Şeyx Həzrətlərinin təbirincə desək, son illər ən vacib məsələləri belə müzakirə edərkən, yaxud müsahibin fikrini özümüz üçün aydınlaşdırarkən kəskin mübahisə doğuran məqamlarla üzləşmək məcburiyyətində qalırdıq. Belə şəraitdə ancaq və ancaq sözü ölçüb-biçmək, müsahibə cavab verməzdən öncə ətraflı düşünmək, tələsməmək, səbrlə həqiqət sorağında hərdən dönüb bir arxaya baxmaq kimi keyfiyyətlərə sahib olmaq lazımdır.

Şeyx Həzrətləri tarixi hadisələrə bu gün üçün əhəmiyyətini tamamilə itirmiş vəqəə kimi yox, daha çox ibrət alınmalı hadisə kimi baxmağın zəruri olduğunu vurğulamışdır. Qurani-Kərimin bir çox ayəsində də ibrətlə bağlı tövsiyələr verilmişdir: **“Allah gecəni gündüzə (gündüzü də gecəyə) çevirər. Həqiqətən, bunda bəsirət sahibləri üçün bir ibrət vardır”** [1, Nur, 44].

Tarixin müxtəlif dövrlərində baş vermiş millətlərarası ixtilafı, ayrı-ayrı xalqların bir-birinə ərazi iddialarını, qarşılıqlı ittihamlarının səbəbini göstərən [2, s. 6] Şeyx Həzrətləri qeyd edir ki, bu kimi hadisələr hələ İslam tarixində də baş vermiş və nəticədə Xilafətin dağılmasına gətirib çıxarmışdır. Odur ki, İslamın tarixini, ondan əvvəlki çağlarda baş verən hadisələri, müasir dövrün siyasi-ictimai durumunu, bir sıra dövrlərin inkişaf rolunu izləməyə qərar verən

Şeyxülislam “İslamda ümmət və şüubilik” adlı əsərini də məhz bu məqsədlə qələmə almışdır.

İslam Ərəbistan yarımadasında meydana gəlmiş, ərəb qəbilələrini öz bayrağı altında birləşdirmiş, tezliklə yarımadaının hüduqlarını aşaraq Asiya, Afrika və Avropanın bir çox ölkələrinə yayılmışdır [3, s. 3]. Şeyx Həzrətlərinin qeyd etdiyi kimi, “bu dinin Müqəddəs kitabı – Qurani-Şərifin bir çox ayələri sübut edir ki, İslam yalnız ərəblərə yox, bütün insanlara, bəşər nəslinə nazil edilmişdir. Müxtəlif xalqların bu dini asanlıqla, demək olar ki, sülh yolu ilə qəbul etməsi də İslamın cahanşümul keyfiyyətlərinə dəlalət edir” [2, s. 7]. Məsələn, Müqəddəs Kitabımızda buyrulur: **“(Ya Rəsulum!) İnsanları hikmətlə (Quranla, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət ilə Rəbbinin yoluna (islama) dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et. Həqiqətən, Rəbbin yolundan azanları da, doğru yolda olanları da daha yaxşı tanıyır!”** [1, Nəhl, 125].

Ərəb xilafəti tarixə ilk İslam dövləti kimi daxil olmuşdur. Bu zaman İslamın təbliğatçıları olan ərəblər arasında iki meyl özünü açıq-aydın göstərirdi: Birincilər İslamın yayılmasından qənimət toplamaq və varlanmaq məqsədilə istifadə edirdilər, ikinci meyl tərəfdarları isə dinin təbliğinə qoşulmaqla bu dinin ümumdünya risaləsinin gerçəkləşməsinə kömək etmək niyyətində idilər. İslamı mənfəət naminə qəbul edənlərlə bağlı bir ayədə deyilir: **“(Qənimət əldə etmək iştahası ilə islama daxil olan) bədəvi ərəblər: “Biz iman gətirdik!” – dedilər. (Ya Peyğəmbər! Onlara) de: “Siz (qəlbən) iman gətirmədiniz! Ancaq: “Biz islamı (müəyyən şəxsi məqsəd, mənfəət naminə) qəbul etdik!” – deyin. Hələ iman sizin qəlblərinizə daxil olmamışdır (çünki iman əməllə etiqadın vəhdəti, islamı qəbul etmək isə yalnız zahiri əməl deməkdir)...”** [1, Hucurat, 14]. Bu meyilləri tək-tək təhlil edən Şeyxülislam belə qənaətə gəlir ki, qənimət toplamaq və varlanmaq məqsədi güdən ərəblər qeyri-ərəb müsəlman xalqlarına “məvali” - yəni himayə altında olanlar, azad edilmiş qul, nökr kimi münasibət bəsləyərək özlərini onlardan yüksək tutmağa çalışsalar da, ikinci meylin tərəfdarları İslamın təbliği ilə məşğul olub, onun vüsət almasına və bunun nəticəsində təşəkkül tapan müsəlman ümmətinin birliyinə, onların arasında bərabərliyin bərqərar olmasına çalışmışlar.

Əlbəttə ki, qeyri-ərəb müsəlmanlar ərəblərin bu cür münasibətini birmənalı qarşılamamış, İslamı qəbul etsələr də, Allah Rəsuluna (s), Qurani-Kərimə iman gətirsələr də, ərəblərin onlardan üstün olduğu iddialarını qəbul etməmiş, həmişə kütləvi halda öz etirazlarını bildirmişlər. Bu cür çıxışlar, etiraz İslam tarixinə “şüubilik”, yəni “xalqçılıq” hərəkatı kimi düşmüşdür. “Şüub” sözü ərəb qəbilələrini ərəb olmayanlardan (əl-əcəm) ayırmaq məqsədilə qeyri-ərəb xalqlar mənasında işlənmişdir. Bu baxımdan şüubiyə ərəblərə rəqib olan və ya özlərini başqalarından üstün tutan ərəblərə nifrət edən fırqə idi [4, s. 277-278]. A.Paşazadə şüubilik hərəkatının tarixinə aydınlıq gətirərkən vurğulayır ki, bu hərəkat nəticəsində ərəb qəbilə təəssübü xalq təəssübünə çevrilmişdir, lakin hakimiyyətdə hansı xalqın nümayəndələri üstünlük təşkil etmişsə, Xilafətdə də həmin xalqın təəssübünə uyğun siyasət yeridilmişdir. Məsələn, Əməvilərin hakimiyyəti dövründə ərəb, Abbasilərin xilafəti zamanında isə əvvəlcə fars, sonra türk təəssübkeşliyi özünü göstərmişdir. Doğrudan da, Xilafətdə ictimai ədalət, hüquq bərabərliyi məsələləri mühüm yer tutsa da, ərəblərin başqa xalqlara münasibətində şovinist əhval-ruhiyyə qalmaqda idi. Odur ki, belə məqamda azadkırli əcəm şairlərin, alimlərin ilkin orta əsrlərdə mühüm tənqid hədəfinə çevrilmiş ərəb şovinizminə qarşı şüubilik kimi bir hərəkatın yaranması təbii idi [5, s. 23-24]. Şüubilər özləri də mötədil (mülayim) və ifratçı olmaq baxımından iki qismə bölünürdü. Birincilər ərəblərlə başqa xalqlar arasında heç bir fərq qoymadığı və ictimai bərabərliyi təbliğ etdikləri halda, ikincilər ərəbləri hansısa bir cəhətdən öz xalqlarından aşağı sayırdılar.

Təbii ki, İslam dini Xilafət daxilində baş verən bu hadisələrdən çox-çox uzaq olmuşdur, çünki bütün çağlarda o, xalqları birliyə, həmrəyliyə, qardaşlığa çağırmışdır. Qurani-Kərimdə buyrulur: **“Həqiqətən, möminlər (dində) qardaşdılar. Buna görə də (aralarında bir mübahisə düşsə) iki qardaşınızın arasını düzəldin və Allahdan qorxun ki, bəlkə, (əvvəlki günahlarınız bağışlanıb) rəhm olunasınız!”** [1, Hucurat, 10]. Olduqca ziddiyyətli bir tarixi dövrü tədqiq edən Şeyx Həzrətləri “İslama zidd və müsəlman təlimində öz dünyagörüşü və əxlaqi meyarları baxımından qətiyyətlə mənfəi qiymətləndirilən bu dövrü araşdırmağa elə bir ciddi səbəbin olmadığı” [2, s. 10] söyləsə də, cahiliyyə ərəblərinin mənəvi mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini və bu mədəniyyətin ən mühüm tərkib hissələrini aşkar etmək marağında olmuşdur.

Şeyxülislam Paşazadə apardığı tədqiqata əsasən ehtimal edir ki, böyük bir dövrü əhatə edən cahiliyyə dəyərləri ilə İslam mədəniyyəti arasında tam ziddiyyət olmasına baxmayaraq, onların arasında müəyyən bir varislik əlaqəsi mövcud olmuşdur, çünki mötəbər qaynaqlarda göstərilir ki, “İbrahim (ə) dini” kimi səciyələndirilən həniflik cahiliyyə dövründə belə Ərəbistan cəmiyyətində tamamilə aradan qalxmamışdı və öz mənəvi qüvvəsini müəyyən qədər saxlaya bilmişdi” [2, s. 10].

Məlumdur ki, VI-VII əsrin əvvəllərində Ərəbistanda fəaliyyət göstərən dini hərəkat kimi həniflik və onun nümayəndələrinin əsas qayəsi “qəbilə və yerli ilahların ləğv edilməsi, təkallahlığa çağırış” idi. “Həniflik ərəblərin ibtidai icma münasibətlərinin dağılması və dövlətin yaranması prosesində siyasi birləşmə arzularını əks etdirirdi” [4, s. 251]. Məhz bu baxımdan həniflərin mövcudluğu çox vaxt İslamın “zühurunun müqəddəm şərtləri” kimi qiymətləndirilir [2, s. 12]. Həqiqətən həniflik əqidəsi Qurani-Kərimdə iman kateqoriyasının fundamental səciyyəvi xüsusiyyətlərini - onun zaman universallığını, yaxud fəvqəlzamanlığını, bu və ya digər dövrdə insan birliyinin intellektual-mənəvi durumunun müəyyən şərait asılılığından mütləq muxtariyyətini əsaslandıraraq müstəsna dərəcədə mühüm ideya mənası daşıyır: “Haqq din Xaliq Allah-təbarəkə və təala tərəfindən münəvvər edilmiş insan ruhu hadisəsi kimi bütün yer tarixi boyu - onun əvvəlindən ta Qiyamətə qədər mövcuddur” [6, s. 19].

Dini hərəkat kimi fəaliyyət göstərən hənifliyin rolundan danışan Şeyx Həzrətləri nəzərə çatdırır ki, “Allah-təbarəkə və təala haqq dini (əd-din əl-hənif) Öz rəsulu Məhəmməd (s) vasitəsilə İbrahim və İsmail (ə) nəslinə elə bir vaxtda nazil etmişdir ki, o vaxt onlar bütllərə ibadət etməyə başlamış və qövmlərin onlardan qabaq uymuş olduqları şeyə üz tutmuşdular... ona görə də Ərəbistan qəbilələrinin tarixində bu qəbilələrin İbrahim dinindən-həniflikdən imtina etdikləri andan başlayaraq ta nübüvvət - Məhəmmədin (s) peyğəmbərlik risaləsi dövrünə qədərki mərhələ Qurani-Kərimdə əl-cahiliyyə adlanır” [2, s. 12-13].

Cahiliyyə kəlməsi Qurani-Kərimdə müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Nümunə kimi bir neçə ayəni göstərmək məqsədəuyğun olardı. **“Kafirlər öz ürəklərində Cahiliyyət təkəbbürü təəssübünə qapıldıqları zaman Allah Peyğəmbərinə və möminlərə öz dərgahından arxayınlıq (qəlb rahatlığı, mənəvi möhkəmlik) göndərmiş və onlara təqva kəlməsini (la ilahə illallah, Muhəmmədun rəsulullah sözünü) xas etmişdi...”** [1, Fəth, 26]; **“Bu qəm qüssədən sonra Allah sizə rahatlıq üçün xəfif bir uyğu göndərdi. O sizin bir qisminizi bürüdü. O biri qisminiz isə ancaq öz canlarının harayına qalaraq: “Bu işdə bizim üçün bir şey (xeyir) varmı?” – deyərək Allaha qarşı haqsız yerə, cahiliyyətə xas olan düşüncələrə qapıldılar...”** [1, Ali-İmran, 154].

Şeyx Həzrətləri “cahiliyyə” məfhumunu hərtərəfli xarakterizə edərkən bir çox mötəbər

qaynaqlara, o cümlədən İbn Hişam [7, s. 15], Misir tədqiqatçısı Cəmal əd-din Sürur [8, s. 3] kimi görkəmli alimlərin fikirlərinə müraciət etmişdir. Hacı Allahşükür Paşazadə islamaqədərki dövrdə ərəblərin ictimai-mədəni həyatını yekdilliklə “bədəvi” həyatı kimi səciyyələndirən mütəxəssislərlə eyni fikirdə olaraq cahiliyyənin əxlaq meyarlarının İslamla uyğun gəlmədiyi fikri ilə razılaşıır. Onların bu fikri Müqəddəs Kitabımızda da öz təsdiqini tapmışdır: **“Evlərinizdə qərar tutun. İlk Cahiliyyət dövründəki kimi açıq-saçıq olmayın. (Bər-bəzəyinizi taxaraq evdən çıxıb özünü, gözəlliyinizi yad kişilərə göstərməyin!) Namaz qılın, zəkat verin, Allaha və Rəsuluna itaət edin. Ey əhli-beyt! Allah sizdən çirkinliyi (günahı) yox etmək və sizi tərtəmiz (pak) etmək istər!”** [1, Əzhab, 33].

İslam öz gəlişi ilə cahiliyyə dövrünün qəbilə, məhəllə, soy təəssübünə qəti etirazını bildirərək, insanlar arasında nifaq, kin və ədavət hissləri doğuran halların əvəzində bütün möminlərin qardaşlığı fikrini irəli sürdü. Çünki “ətraf qəbilələr tərəfindən daimi düşmənçilik, su mənəblərini və otları birgə axtarıb tapmaq və əlbir qorumaq zərurəti bədəvilərdə özlərinə məxsus ictimai tənzimləmə meyarı olan “əsəbiyyə ruhu” - qəbilə təəssübü doğurmuşdu ki, bu da dilbər və bir-birini ehtirasla müdafiə edən camaata bağlılıq ruhu kimi izah edilirdi” [2, s. 22]. “Bədəvi şüurunun başlıca xüsusiyyətini qəbiləyə mənsubiyyətdən doğan yüksək coşğunluq hissi, qəbilə qeyrətkeşliyi təşkil edirdi. Bütün bunlar öz əksini bədəvi ərəb şəirində də tapırdı. Şairlər başqa qəbilələrin nümayəndələrini ən xoşagəlməz boyalarla təsvir edir, öz qəbilələrinin üzvlərini isə gözəl, qəlbə fərəh və sevinc gətirən vəsflərlə tərənnüm edirdilər” [2, s. 24-25]. Bütün bunlar, təbii ki, bədəvi ərəb cəmiyyətinin parçalanmasına, onun həyat fəaliyyətinin zəifləməsinə səbəb olurdu. A.Paşazadə haqlı olaraq Allah Rəsulunun (s) bu məsələ ilə bağlı fikirlərini örnək göstərir: “Əsəbiyyəyə çağırən kəs bizdən deyildir, əsəbiyyəyə görə döyüşən kəs də bizdən deyildir, əsəbiyyəyə görə ölən kəs də bizdən deyildir” [2, s. 38]. Onu da qeyd edək ki, Şeyx Həzrətlərinin geniş şərhini verdiyi bu məsələ ilə bağlı mərhum akademik Ziya Bünyadov öz fikrini belə səciyyələndirmişdir: “Bizim elmi ədəbiyyatda “Əl-əsəbiyyə əl-ərəbiyyə” (ərəbsevərlik) prinsipi ilk dəfə Hacı Allahşükür Paşazadənin kitablarında müfəssəl tədqiq edilmişdir. Şeyx “əsəbiyyənin” üç tipini - qəbilə, şəhər və xalq (etnos) tipini fərqləndirir. Bu, əsəbiyyə fenomeninin xarakteristikası üçün yeni və uğurlu addımdır. Biz ilk dəfə olaraq belə tam müəyyənəlmə ilə qarşılaşırıq” [9, s. 31].

İslamın gəlişi ilk növbədə insanların birliyində, İslam ümmətinin təşəkkül tapmasında, eyni əqidəyə etiqad edənlər arasında özünü büruzə verirdi. “Deməli, İslam cəmiyyətləri arasında birliyi təmin etmək üçün hər şeydən əvvəl İslamın mötədil fəhmi rəhbər tutulmalıdır. Bu zərurəti ön sıraya çəkən Qurani-Kərim mötədilliyi (əl-vəsətiyyə) müsəlmanlar üçün həyat prinsipi, dünyada baş verən hadisələrə yanaşma metodu qərar verir və bunu insan həyatının cismani və ruhi, maddi və mənəvi tərəfləri, bütövlükdə isə dünya ilə axirət arasında müvazinəti qoruyub saxlamaq zərurəti ilə əlaqələndirir” [10, s. 23]. Həqiqətən də mötədillik Qurani-Kərimdə də müsəlman ümmətinin ən əsas xüsusiyyəti kimi xarakterizə edilir: **“(Ey müsəlmanlar!) Beləliklə də, sizi (ədalətli və seçilmiş) bir ümmət etdik ki, insanların əməllərinə (qiyamətdə) şahid olasınız, Peyğəmbər də sizə şahid olsun...”** [1, Bəqərə, 143]. İnsanlar arasında iman birliyinin, əqidə qardaşlığının, cəmiyyət həyatının Allah-Təalanın əzəldən müəyyən etdiyi ülvü tövsiyələrə uyğun olaraq qurulduğunu qeyd edən Şeyx Həzrətləri İslamda qardaşlaşmanı ümumbəşəri xüsusiyyət daşıyan tarixi hadisə kimi səciyyələndirir. Hacı Allahşükür Paşazadə haqlı olaraq hesab edir ki, İslam dininin tövsiyə etdiyi birliyin əsasında duran əqidə qardaşlığı geniş əhatəli mədəniyyət hadisəsi kimi İslamın mahiyyətindən irəli gəlir. Bu baxımdan möminlərin birliyinin

tövhiiddən doğan əqidə, din, qayda və qanun təməli üzərində qurulduğunu görürük. “İnsana misli görünməmiş mənəvi azadlıq gətirən tövhid onun iradəsini əsarətdən qurtarır... onun əsl bərabərliyini və birliyini bərqərar edir...vəhdətə, nifaq və parçalanmanın yerinə birliyə, razılığa və ahəngdarlığa, qarşিদurmanın yerinə həmrəyliyə və qarşılıqlı anlaşmaya” [2, s. 40-41] çağırır. Odur ki, bu gün müsəlmanlar arasında mövcud olan, çox vaxt ictihad fərqliliyindən qaynaqlanan ixtilaflar həqiqətən təəssüf doğurur. İslam məzhəbləri, fikri cərəyanlar, təriqətlər arasında olan fikir ayrılığı müsəlmanlar arasında da həmrəylik və yardımlaşma ruhuna təsir göstərir [11, s. 78-79]. Halbuki müsəlmanların Müqəddəs Kitabında açıq-aydın deyilir ki, **“(Allah tərəfindən) açıq-aydın dəlillər gəldikdən sonra bir-birindən ayrılan və ixtilaf törədən şəxslər kimi olmayın! Onlar böyük bir əzaba düçar olacaqlar”** [1, Ali-İmran, 105].

Bütün bu ixtilaflar, parçalanmalar, fikir ayrılıqları, təəssübkeşlik müsəlmanların zəif olmalarının əsas səbəblərindəndir. Şeyx Həzrətləri qeyd edir ki, bu kimi səbəbləri aradan qaldırmaq yolu vahid ümmət daxilində birləşməkdir. Çünki İslamda ümmət təkəcə dini deyil, eləcə də ictimai-mədəni birlik mənasında başa düşülür. Ümmət məfhumunun müstəsna dərəcədə çoxmənalı olduğunu vurğulayan və bu bərdə Qurani-Kərimdə bir çox ayənin olduğunu qeyd edən Şeyxülislam yazır ki, sözügedən istilahın izahında müxtəlif müfəssirlər başqa-başqa mövqelərdən çıxış edirlər. Belə ki, **“(Ey müsəlmanlar!) Siz insanlar üçün ortaya çıxarılmış ən yaxşı ümmətiniz (onlara) yaxşı işlər görməyi əmr edir, pis əməlləri qadağan edir və Allaha inanırsınız...”** [1, Ali-İmran, 110] ayəsində keçən ümmət məfhumunu Peyğəmbər əleyhissəlamın ən məşhur səhabələri və hədis rəvayətlərini nəzərdə tutan “camaat” mənasında şərh edir. İbn Kəsir “ümməti” Qurana ciddi əməl edən möminlər firqəsi hesab edir. Əbülqasim əl-Xoi bildirir ki, burada Məhəmməd ümməti nəzərdə tutulmuşdur. İmam Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli əl-Baqir (ə) “ümməti” Qurani-Kərimin hökmlərinə yerli-yerində əməl edənələr, Peyğəmbərin (s) ardınca gedənlər kimi izah edir [2, s. 49]. Bununla belə, əksəriyyətin fikrincə, “ümmət” məfhumu müxtəlif mənalar kəsb etsə də, onun əsas mənası “dini icma”dır. Bu fikirlə tam razılaşan Şeyx Həzrətləri bildirir ki, “ümmət” məfhumu öz əksini məhz “imanda şəriklik” mənasında tapmışdır, çünki “Mədinə ümməti” imanda şəriklik meyarı əsasında qurulmuşdu. Onun fikrincə, ümmət, eyni zamanda öz başlıca əlamətlərinə görə müsəlman cəmiyyəti idi və dövlətlə eyniyyət təşkil etmirdi. “Əgər ümmətin əsasını onun üçün İlahidən müəyyən edilmiş ilkin mənəvi başlanğıc - möminlərin iman şərikliyi təşkil edirdisə, dövlət ümmətin siyasi təşkilinin başlıca təsisatı kimi onun idarəsini... daha doğrusu, Peyğəmbər əleyhissəlamın vəfatından sonra onun xələfi vəzifəsini icra etməli idi” [2, s. 55]. Bu da bir həqiqətdir ki, İslam qəbilə və soy şərafinə görə üstünlük anlayışına qarşı çıxmışdır. Belə ki, Peyğəmbərin (s) sağlığında ümmət daxilində baş verən bütün ixtilaflar Allah-Təalanın izni ilə həll olunur, ümmətin vəhdəti qorunub saxlanılırdı. Lakin onun vəfatından sonra Peyğəmbər (s) övladlarının ciddi-cəhdinə baxmayaraq, ixtilaflar ümməti parçalamağa və nifaqa doğru sürükləməyə rəvac verdi. Halbuki İslamda “təfriqəçilik və pərakəndəlik qadağan olunur, çünki təfriqəçilik cəmiyyəti batil, küfr, nəhayət süqut və məğlubiyyətə sürükləməklə öz zəfərini elan edir və İslam öz ardıcılarını bu dəhşətli bələdan təkidlə çəkindirir” [12, s. 15]. Bu bələdan qorunmağın yolunu Müqəddəs Kitabımız belə göstərir: **“Hamılıqla Allahın ipinə (dininə, Qurana) möhkəm sarılın və (firqələrə bölünüb bir-birinizdən) ayrılmayın! Allahın sizə verdiyi nemətini xatırlayın ki, siz bir-birinizə düşmən ikən. O sizin qəlblərinizi (islam ilə) birləşdirdi və Onun neməti sayəsində bir-birinizlə qardaş oldunuz. Siz oddan olan bir uçurumun kənarında ikən O sizi oradan xilas etdi. Allah Öz ayələrini sizin üçün bu şəkildə aydınlaşdırır ki, haqq yola**

yönəlməmiş olasınız!” [1, Ali-İmran, 103].

Parçalanmanın bir səbəbi də inancsızlıqla bağlıdır. Quran inancsız olduqları üçün tarixdən silinən cəmiyyətlərdən nümunələr verməmiş və bu davranışın onları məhvə aparan əsas amillərdən biri olduğunu bildirmişdir. Peyğəmbərləri vasitəsilə lazımı xəbərdarlıq almalarına baxmayaraq, bəzi ümmətlərin yox olma səbəbinin inancsızlıq olduğu bir ayədə belə bildirilir: **“Onlardan əvvəl məhv etdiyimiz heç bir məmləkət (əhli möcüzələrlə gəlmiş peyğəmbərlərinə) iman gətirmədi. Bunların iman gətirəcəklər?”** [1, Ənbiya, 6]. Həmçinin Şeyx Həzrətləri bu dövrdə ümmətin həmrəyliyi pozulmasının başlıca səbəblərindən biri kimi müsəlmanların bir qisminin köhnə qəbilə-soy ictimai quruluşundan İslamın təklif etdiyi yeni, daha geniş və əhatəli insan birliyi quruluşuna keçid mərhələsinin xüsusiyyətlərini tam anlamamaqda görmüşdür.

Şeyx Həzrətləri ümmətin təşəkkülü mərhələsində baş verən ixtilafın sırasında İslamı ilkin şəkildə qoruyub saxlamaq və yaymaq meylini, eyni zamanda bütün bəşəriyyətə göndərilən bu dindən dar qəbilə mənafeyinə mühafizəsi məqsədi ilə istifadə etmək meylini də göstərmişdir. Əlbəttə ki, bu meyillər arasındakı mübarizə İslamın yayılması məqsədlərinə və üsullarına təsir göstərməyə bilməzdi. Belə ki, ümmətin sərhədlərini genişləndirən Xilafət başçıları fəth edilmiş ölkələrin əhalisi ilə ədalətli münasibətlər yaradılmasına çalışırdı. Bu isə öz növbəsində Bizans və Sasani məmləkətlərində uzun müddət zülmə məruz qalmış xalqlarda gələcəyə ümid hissi doğururdu. Bu ölkələrin İslamı qəbul etmiş əhalisi ilə əlaqələr iman şərikliyi əsasında qurulurdu [2, s. 65]. Belə ki, **“Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur. Artıq doğruluq (iman) azgınlıqdan (küfrdən) ayırd edildi. Hər kəs Taqutu (Şeytanı və ya bütələri) inkar edib Allaha iman gətirsə, o, artıq (qırılmaq bilməyən) ən möhkəm bir ipdən (dəstəkdən) yapışmış olur. Allah (hər şeyi olduğu kimi) eşidəndir, biləndir!”** [1, Bəqərə, 256] və yaxud **“Əgər onlar sülhə (barışığa) meyl etsələr, sən də sülhə meyl et və Allaha bel bağla. Həqiqətən, O (Allah hamınızın sözlərini) eşidəndir, (niyyətlərinizi) biləndir!”** [1, Ənfal, 61] ayələrinin göstərişlərinə ciddi riayət edilirdi. Lakin Şeyx Həzrətləri yazır ki, sonrakı çağlarda meydana çıxan ixtilafın - Raşidi xəlifələrdən üçünün qətlə yetirilməsi, arı-arası kəsilməyən çəkişmələr müsəlmanların qəlbində dərin məyusluq hissini doğurdu, tarixi dəyişiklik ümidində olanların bədbinliyə qapılmasına səbəb oldu [2, s. 67]. Bununla belə, ümmət nə qədər əzab və iztirablara məruz qalsa da, sonrakı mərhələdə müsəlman nəsillərin yaddaşına, qəlblərinə “ürəyində Allah qorxusu olanlar üçün ən gözəl nümunə” kimi saleh varlıq surəti həkk olunmuşdu. Ayədə deyilir ki, **“Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl örnəkdir!”** [1, Əzhab, 21]. Şeyxülislam qeyd edir ki, bu dövrdə baş verən çəkişmələrin nəticəsində ümmətin vəhdətinə ağır zərbələr endirilsə də, onlar bir-birindən fərqli ümmətlərə çevrilsələr də, Allah-Təala Öz hikməti sahəsində belə istəmişdi ki, dinin müqəddəratına başqa cür əncam versin və həmin əyyamda o dövlətə (Xilafətə) üz verən şey qətiyyənlər İslama üz verməmişdi. İslam onun üçün İlahidən müəyyən edilmiş risaləni gerçəkləşdirə bildi - dünya dininə çevrildi. Nəticədə İslam dünyası bütün ərazilərdə darül-İslam adını aldı, burada yaşayan xalqlar isə müsəlman xalqları kimi tanınmağa başladılar.

Belə bir dövrdə şüubilik meydana gəlmiş və əslində, heç vaxt darül-İslam hüduqlarından kənara çıxmamışdır. Hətta Əndəlüsün müsəlmanlığı qəbul etmiş və sonralar ərəbləşmiş əhalisi belə, şüubiliyi ümmət daxilində öz mövqelərini qoruyub saxlamaq məqsədilə müdafiə etsələr də, heç vaxt İslama zidd münasibət bəsləməmişlər. Bir çox tədqiqatçıların bu hərəkətlə bağlı müxtəlif və ziddiyyətli fikirlərini şərh edən A.Paşazadə yazır ki, heç də onların dediyi kimi,

şüubilik İslam hüdudlarından kənara çıxan, İslama zidd olan bir hərəkət deyil: “Şüubilik siyasi-məfkurəvi və ictimai-psixoloji hadisə kimi İslamın yayılması və ümmətin çoxmillətli ictimai orqanizm kimi meydana çıxması şəraitində təşəkkül tapmışdı. Şüubiliyi qidalandıran başlıca amil müsəlman xalqlarının ümmətdən kənarda deyil, məhz ümmət daxilində özünütəsdiq cəhdi olmuşdur” [2, s. 97]. Həqiqətən də, daha geniş və mədəni insan birliyi kimi anlaşılan, xalqların qəbilələrdən üstün olduğu fikri kimi xarakterizə edilən şüubiliklə bağlı Qurani-Kərimin bu ayəsinə müraciət edə bilərik: **“Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadımdan (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyər, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanızdır (pis əməllərdən ən çox çəkinəsinizdir). Həqiqətən, Allah (hər şeyi) biləndir, (hər şeydən) xəbərdardır”** [1, Hucurat, 13]. Şeyx Həzrətləri onu da qeyd etmişdir ki, digər tərəfdən şüubilik Xilafətə qarşı yönəldilmiş etnik birlik və siyasi cərəyanlara əsaslanır [9, s. 31].

Şeyxülislam A.Paşazadənin fikrincə, Xilafətin şərqində şüubilik öz başlıca əlamətlərinə görə qərbdəki, o cümlədən Əndəlüsdəki şüubilikdən bir o qədər də fərqlənməmişdir. Bu fikrini ümumiləşdirən Şeyx yazır: “Əgər onlar arasında müəyyən bir fərqləndirici cəhət varsa da, bu cəhət özünü yalnız onların islamaqədərki mədəni irsə münasibətlərində göstərir. Əgər Şərqdə şüubilik bəzi hallarda İslamı Zərdüştlük, yaxud Manilik təsəvvürləri ilə əlaqələndirirdisə, Qərb şüubiliyində erkən Xristianlığın bərabərçilik çağırışlarının təsiri duyulurdu” [2, s. 98]. Belə bir fikrə də gəlmək olar ki, böyük ziddiyyətli bir dövrü yaşayan “şüubilik qeyri-ərəb müsəlman xalqlarının öz islamaqədərki etiqadlarına qayıtmaq cəhdlərinin təzahürü kimi yox, onların yeni dinin mənəvi dəyərlərini öz qədim mədəni ənənələrinə xas məfhumlar vasitəsilə dərk edərək mənimsəmək səylərinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır” [2, s. 109].

Belə bir tarixi dövrdə ümmət daxilində ziddiyyətlərin artması nəticəsində dini şüurda təcridən tənqidi cərəyan təşəkkül tapmağa başladı. Bu cərəyan müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələrə söykənirdi. Bura ənənəçi fəqihlər, təməlçi xaricilər, əhali arasında elmi-savadı ilə seçilən kitab əhli və digər zümrələr aid idi. Tənqidi cərəyanın nümayəndələri şüubiliyi ümmətin vəhdəti baxımından İslam prinsiplərinə zidd bir yönüm kimi inkar edirdilər.

Dində tənqidi cərəyanın ən əsas, səciyyəvi xüsusiyyətlərini təhlil edərkən Şeyx Həzrətləri bildirir ki, bu cərəyanın əsas qayəsi budur ki, “müsəlmanlar arasında münasibətlər onların soy-qövmiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq Qurani-Kərimdə təsvir edilmiş və Peyğəmbər əleyhissəlamın dövründəki müsəlman icmasında öz gerçək təcəssümünü tapmış ümmətin timsalında qurulmalıdır, belə ki, bu ümmət bütün əməli-saleh müsəlmanlara “gözəl təqlid nümunəsi” qılınmışdır” [2, s. 110]. Həmin bu nümunə əsasında dini fikir cərəyanı meydana gəlmişdir ki, bu da özünü “sələfilik” cərəyanı kimi tanıtmışdır. “Sələfilik cərəyanı qövmiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün müsəlman xalqları arasında ilkin İslama xas olan əlaqələrin, deməli Məhəmməd (s) ümmətinin ilkin vəhdətinin bərpa edilməsinə çağırır, bununla da müsəlmanlar arasında qarşıdurmanı aradan qaldırmağa çalışırdı. Məsələnin həllinin yeganə yolunu sələfilər Qurani-Kərimin hökmlərinə bəsbütün və qeydsiz-şərtsiz əməl edilməsində görürdü” [2, s. 111]. Müqəddəs Kitabımızda bu barədə buyurulmuşdur: **“İnsanlar tək bir ümmət idi. Allah onlara müjdə verən və xəbərdarlıq edən (əzabla qorxudan) peyğəmbərlər göndərdi, insanlar arasındakı ixtilafları ayırd etmək üçün O, peyğəmbərlərlə birlikdə haqq olan kitab nazil etdi. Halbuki özlərinə aşkar dəlillər gəldikdən sonra aralarındakı kin (və həsəd) üzündən (dində) ixtilafda bulunanlar kitab əhlindən başqası deyildir. Onların ixtilafda olduqları həqiqətə Onun izni (idarəsi) ilə iman gətirənləri isə Allah doğru**

yola yönəltdi. Allah istədiyini düz yola istiqamətləndirər” [1, Bəqərə, 213]. Sələfilik İslamı qoruyub saxlamaq, “müsəlman dünyasında ərəblərin məqbul hüdudlar daxilində üstünlüyünü müdafiə etmək, beləliklə də, şüubilərin ərəblərə qarşı çıxışlarının qarşısını almaq məqsədi güdüdü və IX əsrin II yarısında onların şüarı ilə çıxış edən qərmətilər də öz hərəkətlərini ilkin İslama qayıtmaq, ümmətin idarə edilməsində İslam qaydalarını həyata qaytarmaq, hakimiyəti Peyğəmbər əleyhissəlamın Əhli-beytindən Allaha xoş olan imama vermək tələbləri ilə əlaqələndirirdilər” [2, s. 113-114].

İslam tarixində sələfilik şüarı ilə ilk çıxış edənlərin xaricilər olduğunu söyləyən Şeyx Həzrətləri onları İslamda “ilk şüubilər” adlandıranlarla, o cümlədən Qustav Qryunbaumun [13, s. 59] fikirləri ilə razılaşmır və yazır ki: “Xaricilər şüubi deyildir və şüubi ola da bilməzdilər, çünki şüubilik “xalq” şüurunu təmsil edirdi, xaricilər isə, bu hərəkətdə şüubi ovqatlı qeyri-ərəblərin də iştirak etdiyinə baxmayaraq, dini şüur mövqeyindən çıxış edirdilər... bu hərəkət üçün şüubilik təsəvvürləri yox, ilkin İslam bərabərçilik baxışları səciyyəvi olmuşdur” [2, s. 113].

İslam tarixinin bütün çağlarında sələfilərin özünü büruzə verdiyini və hətta ən kütləvi xalq hərəkətlərinin məfkurə əsasını bu təsəvvürlərin təşkil etdiyini vurğulayan Şeyxülislam haqlı olaraq qeyd edir ki, “vəhhabilər hərəkəti, xüsusilə müasir ərəb ölkələrində “müsəlman qardaşları” hərəkəti də belə şüarlar altında çıxış edirdilər” [2, s. 115].

Beləliklə, İslam mədəniyyət tarixi sahəsində Azərbaycanın ilk milli tarixçi-islamşünası olan Allahşükür Paşazadənin istər haqqında danışdığımız, istərsə də digər bir çox əsəri islamşünaslıq, İslam fikri və mədəniyyəti tarixi, təfriqəçiliyin tarixi, Qurani-Kərimin təfsiri və tərcüməsi tarixinə dair çox qiymətli və əsaslandırılmış məlumatlarla zəngindir. Akademik Ziya Bünyadov da “İslamda ümmət və şüubilik” əsərində ümmət və şüubiliyin qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri və vəzifələrinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasını və müəyyənləşdirmək istəyini təqdirəlayiq hesab etmiş, bu əsəri “müsəlman Şərfinin dini və milli tarixinə dair geniş təəssürat yaradan bir əsər” kimi dəyərləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev). Məsləhətçi-redaktor: Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. Ankara: Kozan Ofset mətbəəsi, 1997.
2. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə. İslamda ümmət və şüubilik. Bakı: Bilik, 1412/ 1992.
3. Əliyev Rafiq. İslam. Bakı: İrşad mərkəzi, 2004.
4. Bünyadov Ziya. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Arayış kitabı. Bakı: 1997.
5. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfi tarixi. Bakı: Bilik, İrşad mərkəzi, 1994.
6. Həsənli Hacı Sabir. İman və Elm. Bakı: Elm və həyat nəşriyyatı, 1998.
7. Ал-Калби Хишам ибн Мухаммад. Книга об идолах (Китаб ал-аснам). Перевод с арабского, предисловие и примечания: Вл.В.Полосина. М.:1984.
8. Sürur Məhəmməd Cəmal əd-Din. Qiyam əd-daulə əl-ərəbiyyə əl-islamiyyə fi həyat Muhəmməd səlləllahu əleyh və səlləm. Qahirə: 1966.
9. Bünyadov Ziya. Qafqazda İslamın tədqiqi. Bizim bir Şeyximiz var. Sumqayıt nəşriyyatı, 1999.
10. Məmmədov Abutalıb. “Mötədillik İslamda birliyin şərti kimi” // “İslami Birlik” konfransının materialları. Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2008.
11. Muzaffar Şahin. “İslamın özelliği ve müslümanlar arasında birlik sağlamanın yolları” // “İslami Birlik” konfransının materialları. Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2008.
12. Seyyid Səid Rəşadi. “Quran və hədis baxımından İslamın vəhdət və birliyi” (Quranda təfriqənin qorxulu çöhrəsi) // “İslami Birlik” konfransının materialları. Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2008.
13. Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. Очерк истории (600-1258). Перевод с английского: И.М.Дижур, предисловие: В.В.Наумкина. М.: 1986.

Алирза Гафаров

**ПОНЯТИЯ УММА, ЕДИНСТВО И НАРОД В ПРОИЗВЕДЕНИИ
ШЕЙХУЛИСЛАМА АЛЛАХШУКЮРА ПАШАЗАДЕ “ШУУБИЗМ И
НАЦИЯ В ИСЛАМЕ”**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются широкие взгляды Шейхулислама Аллашукюра Пашазаде, прошедшего через все трудные этапы жизни в Исламе и его работа “Шуубизм и нация в Исламе”. В книге автор дает полную информацию об исторических событиях в исламском мире и причинах конфликтов между народами. При этом он отмечает, что хотя Ислам сформировался на арабском полуострове, но многие аяты из Священного Корана доказали, что Ислам – религия не только для арабского народа, но и для всех людей, для всего человеческого рода. Используя различные аяты из Священного Корана, в статье широко исследованы особенности нравственной культуры арабов в период джахилийи, форма нового культурного единства, нация как народное единство, основанное на религиозном фундаменте.

Alirza Gafarov

**UMMAH, UNITY AND NATION CONCEPTS IN A WORK “SHUUBISM
AND NATION IN ISLAM” BY SHEYKHULISLAM ALLAHSHUKUR
PASHAZADEH**

SUMMARY

The article deals with Sheykhulislam Allahshukur Pashazadeh who has passed through all the difficult stages of life in Islam wared with his writ and wide views and his work “Shuubism and nation in Islam”. In the work the author gives full information about the historical events in Islamic world and the reasons of conflicts among the nations. Here he noted that although Islam was formed in Arabic peninsula but many ayahs of Holy Quran proved that Islam is not only for Arab people, but for all the human race. Here widely investigated the peculiarities of the moral culture of Arabs in the period of jahiliyye, the form of the new cultural unity, the nation as a unity of people based on the religious foundation using different ayahs from the Holy Quran.